

Maria Lesz-Duk

O ZANIKU PRZYDAWEK KAZUALNYCH W POLSZCZYŹNIE

Zadaniem tego artykułu jest przedstawienie zastępowania przydawek kazualnych przez wyrażenia przyimkowe bądź przez formy przypadkowe bez przyimka w historii języka polskiego.

O przydawkach kazualnych i przyimkowych można znaleźć nieco informacji w artykułach i publikacjach książkowych. Najobszerniejszym studium z tego zakresu jest praca Anatola Mirowicza¹, w której autor, analizując różnorodne pod względem strukturalnym przydawki we współczesnym języku polskim, zauważa, że pewne przydawki używane są dziś przyimkowo, np. przydawka pochodzenia (*towary z Ameryki*) czy przydawka właściwości (*dziewczyna o ładnych oczach*).

O tendencji do zaniku przydawki dopełniającej we współczesnej polszczyźnie pisze również Danuta Buttler². Autorka szeroko omawia przyczyny wypierania tego rodzaju przydawki przez wyrażenia przyimkowe oraz podaje ciekawy materiał ilustrujący mechanizm badanego procesu.

Także Janusz Anusiewicz³ w swojej pracy nadmienia o zaniku przydawek bezprzyimkowych oraz o ekspansji wyrażen przyimkowych w języku prasy. Autor przytacza wiele interesujących przykładów na poparcie swoich spostrzeżeń, podaje przekonujące analizy i wnioski.

Zygmunt Rysiewicz⁴ natomiast zwraca uwagę na wypieranie dopełniacza właściwości przez wyrażenie przyimkowe *o + Msc* typu:

¹ A. Mirowicz, *O grupach syntaktycznych z przydawką*, Toruń 1949.

² D. Buttler, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny. Wariacja wyrazów*, Warszawa 1976, s. 144-145.

³ J. Anusiewicz, *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*, Wrocław 1978, s. 139-142.

⁴ Z. Rysiewicz, *Studia językoznawcze*, Wrocław 1956, s. 32.

dziewczyna pięknych włosów - dziewczyna o pięknych włosach. Zauważa powszechność tego rodzaju zastępstw i stwierdza, że tradycyjne konstrukcje dopełniaczowe stają się związkami o zakrzepłym składzie leksykalnym.

Zdzisław Kempf⁵ w swoim artykule poświęca nieco miejsca przydawce materii typu *kamień krajowego marmuru*. Przytacza liczne przykłady wymarłych konstrukcji dopełniaczowych oraz związków przyimkowych wypierających tego rodzaju przydawkę.

W polszczyźnie od czasów najdawniejszych obserwuje się tendencję do wypierania przydawkę kazualnych wskutek ekspansji form przyimkowych. Dotyczy to dwóch rodzajów przydawkę, a mianowicie przydawki dopełniaczowej i przydawki celownikowej. Ponadto przydawka celownikowa wypierana jest również przez dopełniacz bezprzyimkowy.

1. PRZYDAWKA DOPEŁNIACZOWA

Przydawka dopełniaczowa jest określnikiem o skomplikowanej charakterystyce. Wynika to, jak zauważa Adam Heinz⁶, z wielofunkcyjności genetiwu na płaszczyźnie semantycznej i syntaktycznej w systemie przypadkowym języka. W przydawce dopełniaczowej realizuje się szereg znaczeń konkretnych tego przypadku, a więc znaczenie partytywności (*szkłanka mleka*), posiadacza (*dom ojca*), właściwości (*człowiek wielkiego serca*), materiału (stp. *kamień krajowego marmuru = z marmuru*), ilości (stp. *który naszych szlachciców = z naszych szlachciców*), pochodzenia (stp. *człowiek dobrego rodu = z dobrego rodu*), itp.

Przydawka dopełniaczowa jest jednym z najtrwalszych związków w języku polskim, używanych w szerokim zakresie, np. *gaźkę akacji, czasę wojny*. Wypierają ją wyrażenia przyimkowe w stopniu niewielkim. Proces ten dotyczy następujących rodzajów przydawkę:

- a) przydawki dopełniającej,

⁵ Z. Kempf, *Rozwój i zanik polskiego partitivu*, "Język Polski" 1970, t. 50, s. 187.

⁶ A. Heinz, *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków 1965, s. 90.

- b) przydawki właściwości,
- c) przydawki pochodzenia,
- d) przydawki materii,
- e) przydawki ilościowej.

1. Przydawka dopełniająca

W historii języka polskiego obserwuje się proces zastępowania związków z przydawkami dopełniaczowymi przy rzeczownikach odczasownikowych, rzadziej odprzymiotnikowych przez wyrażenia przyimkowe. W polszczyźnie istnieje dość silne poczucie związku między derywatem a odpowiednim czasownikiem (przymiotnikiem), np.: *służyć komu - służba komu, posłuszny komu - posłuszeństwo komu, mówić o czym - mówienie o czym*⁷. O tym poczuciu związku między derywatem a podstawą świadczy również zachowanie morfemu się w rzeczowniku odczasownikowym, np. *pojawienie się samolotu, cieszenie się życiem*. Ogólnie można powiedzieć, że w większości wypadków derywat ma taką składnię, jak odpowiadający mu czasownik lub przymiotnik. Toteż w procesie zastępstwa przydawek dopełniających przez wyrażenia przyimkowe najwięcej jest przykładów, w których pojawienie się przydawki analitycznej było poprzedzone przekształceniem się rekcji odpowiadającego czasownika (przymiotnika) z kazualnej na przyimkową.

Oto przykłady przydawek dopełniających, dziś zastąpionych przez struktury przyimkowe:

XVI w *O gygranyu kosthek* KodStrad 365 (dziś: *w kostki*), *Co za korzyść mocny Boże, Mego zginienia być może?* KochDz I 361 (dziś: *z mego zginienia*), *Szkód nagroda słabszemu od potężniejszego* BroszPr 31 (dziś: *za szkody*); XVII w.: *Cóż za uciechę ma tego jedzenia?* SłupZab 26 (dziś: *z jedzenia*), *nie czyni wzmiianki Arystoteles ani natury ani fortuny dóbr* PetPis I 83 (dziś: *o naturze*), *ta pewność ośładza bojaźń śmierci* PasPam (dziś: *przed śmiercią*); XVIII w.: *poseł miał być przymuszony do odstąpienia swego zdania i głosu*, KonPis I 34 (dziś: *od zdania*), *był obowiązany do odejścia domu swego* NarKor 223 (dziś: *z domu lub*

⁷ Por. Z. Rysiewicz, *O derywacji w składni*, "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1936, t. V.

o d d o m u), pozwolenie wolnego s p r o w a d z e n i a pierwszego materia-
 łub było zachęceniem od rządu. StaszDzien 313 (dziś: n a s p r o w a-
 d z e n i e), Już się była po domu wieść rozniosła p r z y j a z d u gości.
 KrasDośw 138 (dziś: o p r z y j e ś d z i e), [List] mię zabnuca
 wiadomością o d d a l e n i a jeszcze żdanego dla mie powitania NarKor
 102 (dziś: o o d d a l e n i u), Niech potomnie wieki mają przeestrogę
 d e s p o t y z m u. StaszDzien 235 (dziś: p r z e d d e s p o t y z-
 m e m), mają podejrzenie p o c h l e b s t w a, KarpDz IV 261 (dziś:
 o p o c h l e b s t w o).

Jak już wyżej wspomniano, proces wypierania przydawek dopeł-
 niających przez struktury analityczne jest przede wszystkim spo-
 wodowany zmianą rekcji odpowiedniego czasownika z kazualnej na
 przyimkową, np.: rezygnować co \geq rezygnacja czego - rezygnować
 z czego \geq rezygnacja z czego; grać co \geq granie cze-
 go - grać w co \geq granie w co: Gdy syn ygra k o s t h k y
 KodStrad 371, O gygranyv k o s t h e k KodStrad 365, Kto gra w
 karty LubRozm IV 110, Gra w b i l a r d sprawiała mu przyjem-
 ność PaukWiad 178; JKs Biskup [...] rezygnował p r o b o s t w o
 trockie NarKor 105, chciał uczynić rezygnacją tego b e n e f i c j u m
 NarKor 439, zrezygnowała z p r a c y w kółku zainteresowań BrObyw
 186, Rezygnacja z m a r z eń młodości nie jest sprawą łatwą PutPól
 I 136.

Proces wypierania przydawek dopełniających przez struktury
 analityczne spowodowany jest także leksykalizacją derywatu⁸. Wią-
 że się ona z rozluźnieniem związku znaczeniowego między derywatem
 a podstawą, w wyniku czego w rzeczowniku dewerbalnym zanika zna-
 czenie procesualne (czasownikowe). Rzeczownik dewerbalny wchodzi
 we wtórne związki syntaktyczne na wzór wyrazów o podobnym zna-
 czeniu, np. obserwować co - obserwacja czego, ale jako przed-
 miot rozważań obserwacja n a d c z y m (na wzór zastanawianie się
 n a d c z y m, medytowanie n a d c z y m); zrozumieć co - zrozu-
 mienie czego, ale jako nazwa uczucia zrozumienie d l a k o-
 g o, podobnie uszanować co - uszanowanie czego, ale jako
 nazwa uczucia uszanowanie d l a k o g o (na wzór szacunek, mi-
 łość, litość, przyjaźń d l a k o g o). Oto przykłady: Dzieweczyna
 zrozumiała jego m y ś l właściwie BrObyw 283, Zrozumienie tego z a-
 g a d n i e n i a było dla niego trudne. Gordon 123, wykazywała zrozu-

⁸ Por. D. B u t t l e r, Derywacja słowotwórcza a derywacja syntaktycz-
 na, "Prace Filologiczne" 1969, t. XIX, s. 63.

mienie dla ich spraw PaukWiatt 208, obserwował go z uwagą Andrzej 137, Obserwacja wroga, Obserwacja nad życiem SPP s.v. obserwacja.

Proces przekształceń przydałek dopełniających w przyimkowe spowodowany jest także ich dwuznacznością w związkach typu *pochwała ojca, nagroda matki, obmowa przyjaciela, ostona oszłowieka, miłość małżonka, wgarda ojca* itp.⁹ Związki tego rodzaju jak *wgarda ojca* mogą być dwojako rozumiane: 'ojciec został wzgardzony' i 'ojciec wzgardził'. Ta dwuznaczność struktur sprawia, że w użycie wkraczają wyrażenia przyimkowe *dla + D, ze strony + D*, np.: *wgarda dla ojca, wgarda ze strony ojca*, które jednoznacznie wskazują, o jakie znaczenie chodzi. Przykłady: *prezydent napotkał zdecydowany opór ze strony sojuszników*. TrybL 1982, nr 104, s. 2, *Człowiek potrzebuje przejawów zainteresowania ze strony innych ludzi*, TrybL 1982, nr 233, s. 8, *Zainteresowanie dla spraw ogółu jest rzeczą ważną* BrObyw 212, *jego pogarda dla nauczyciela zwracała uwagę wszystkich* KoźZam 184.

Mimo widocznej tendencji do wypierania bezprzyimkowej przydawki dopełniającej w języku polskim można stwierdzić, że zakres jej użycia nie uległ w poważniejszym stopniu uszczupleniu. Liczba przydałek tego rodzaju jest we współczesnej polszczyźnie duża, np.: *pisanie listu, opowiadanie bajek, mówienie komplementów, recytacja wierszy, czytanie książki*, itd.

2. przydawka właściwości

Przydawka właściwości¹⁰ wyraża posiadanie cechy: *człowiek prawego charakteru* to tyle, co 'człowiek posiadający prawy charakter'. Strukturalnie charakteryzuje się ona tym, że rzeczownikowi w formie dopełniacza musi towarzyszyć określenie przymiotne. Możliwe są jedynie w bardzo wąskim zakresie konstrukcje typu *człowiek honoru, człowiek talentu* bez obligatoryjnej przydawki.

Do końca XIX w. konstrukcje z przydawką właściwości cechowa-

⁹ Tamże, s. 65.

¹⁰ O przydawce właściwości szerzej: M. Lesz, *Dopełniacz właściwości w języku polskim*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu łódzkiego" 1977, Ser. I, z. 15, s. 57-68.

ły się dużą swobodą pod względem leksykalnym. W ich skład wchodziły rzeczowniki zarówno o treści ogólnej i abstrakcyjnej (*człowiek prawego serca, ludzie dobrej woli*), jak również rzeczowniki o znaczeniu konkretnym, nazywające podstawowe cechy przedmiotów i osób (dawne: *człowiek brzucha wielkiego, panna nosa długiego*). Oto przykłady użycia bezprzyimkowej przydawki właściwości:

XIV-XV w.: *yalawicze se wszisteci prawego sercza* Pfl 31, 14, *usrsal czlowyeka nagyego, przyrodzenia nyevy eszczyego* RozmPol 196, *Abily sinowye vlam [...] wyelykyey mocsocszy* BZ 132 b, w. 4; XVI w.: *Wyszedi Ezop, twarzzy zadnej, A wymowy barzo skladnej. BierEzop 1, Konia miał Euryalus [...] szyje krótkiej, głowy małej, brzucha nie wielkiego* HistMił 10, *To jest panienka twarzzy człowieczej i oczu cudnych* CiekPot 54, *Fenitrum jest ziołeczko, mocy barzo wielkiej* PaxKom 91; XVII w.: *jest panna nosa podługowatego* Facec 137, *Był ten królwi: Apollon wielkiej mądrości* HistRzym 14, *Była to jedna panna, [...] obyczajów pięknych i głaikości I dowcipu wielkiego i rzadkiej mądrości* KochPorl I 161; XVIII w.: *Człowiek serca dobrego, charakteru poczciwego, język niemiecki umie* NarKor 53, *Widzi kot saszura nieamiernej postaci. KrasMysz 32, jest niewiastą twarzzy pięknej* TremList II 17, *człowiek wielkiego rozsądku i powolności, zdawał się niewzruszonym* StaszDzien 22; XIX w.: *jest to stara kobieta, przyjemnej twarzzy* SłowDz XIII 117, *brat jest człowiek rozległych wiadomości i szlachetnego serca* KrasList 198, *Znałem ja i ludzi podobnego charakteru.* FredTrzy 132.

W wieku XX doszło do całkowitego wyparcia syntetycznego dopełniacza właściwości wyrażonego rzeczownikami o treści konkretnej typu *człowiek brzucha wielkiego, panna nosa długiego*. Utrzymują się jedynie na pół sfrazeologizowane związki o treści abstrakcyjnej typu *ludzie dobrej woli, mąż wielkiego ducha, sprawa wielkiej wagi*. Oto przykłady: *nie był człowiekiem pierwszej młodości* Andrż 23, *szanował [...] człowieka wielkich talentów wymysłowych* Krawcz 52, *Kupiłem wazon pięknego kształtu.* PutPół I 29.

Na znaczne ograniczenie użycia dopełniacza właściwości wpływała ekspansja struktur przyimkowych o + Msc, z + N typu *człowiek o ładnych oczach, człowiek z ładnymi oczami*. Decydującą rolę w tym procesie odegrało wyrażenie przyimkowe o + Msc. Występuje ono również w staropolszczyźnie, jednak daleko mu do późniejszej popularności. Do końca XVII w. używane jest ono sporadycznie tylko w związku z przydawką liczebnikową, np.: *Chwalczę gospodną w gęszlych y w zoltarzu o dzyessy óczy strun* Ppuł 32,2, *Janussewa matka jest [...] naszego clenota: treszy carpe o gedney glowe* AKH III 308, SStp s.v. o, *Wóz o dwu kołach* SKnap s.v. o.

W wieku XVIII wzrasta użycie konstrukcji przyimkowych w połączeniu z liczebnikiem i zaczynają się pojawiać związki z różnymi przydawkami dla określenia cechy przedmiotu lub osoby, np.: *człowiek o dużym nosie* Trotz s.v. o, *Ty hipokondryku, O smysłach pomieszanych* ZabSar 49, *[gospodars] ma swój dom o dwu piętrach*, StaszDzien 35.

Znaczny wzrost użycia omawianej konstrukcji notuje się w wieku XIX, a szczególnie w XX. Przykłady: XIX w. - *zamek o czterech piętrach [...] jest nader smutny* Tańska 11, *ironia przebramiewała w głosie [...] kobiety o surowych rysach* OrzeszMarta 43, *Wyrabiał trepy o drewnianej podesswie* ŻerSyz 127; XX w.: *Wszedł słuąący, krępy o pełnych ustach* DąbNoce IV 197, *Sosny o bardzo długich igłach, właśnie kwitną* PutPół III 210, *ciągnął się wąski kanał o urwistych brzegach* Krawcz 149.

W mniejszym zakresie wypiera dopełniacz właściwości wyrażenie przyimkowe z + N. Już w XVI w. występowało ono sporadycznie w tej funkcji, np.: *Ezop był [...] czarnozęby, z wielkimi usty* BierEzop 1, *co za białołowa z włosy rostarganymi idzie* KochDz II 105. W wieku XIX, a zwłaszcza w XX, zakres użycia tej konstrukcji znacznie się rozszerzył. Oto przykłady: XIX w. - *stał [...] mężczyzna ze śniadą, ściągłą twarzą* OrzeszMarta 54, *Było to istotnie piękne dziewczę z greckimi rysami twarzy* PrusFar I 36, *Był to tłusty basatyk z czaszką nagą* ŻerSyz 106; XX w.: *jejmość z długim nosem grała już walca* DąbNoce I 162, *stał chłopczyk z czarną czupryną* BrObyw 659, *znam tę jasną blondynkę z ciemnobrązowymi oczami* Gordon 30.

Jak widać z przytoczonego materiału, ekspansja struktur analitycznych doprowadziła do znacznego ograniczenia użycia dopełniacza właściwości w polszczyźnie. Przyczynę tego stanowiły względy składniowo-stylistyczne. Dopełniacz taki jest, w przeciwieństwie do swych analitycznych odpowiedników, konstrukcją o dość ustalonym schemacie składniowym: rzeczownik + (przymiotnik + rzeczownik), natomiast związki przyimkowe mogą być z dużą dowolnością rozwijane dodatkowymi określnikami i z tego powodu nadają się w większym stopniu dla celów stylistycznych, np. *Był to [...] człowiek o mętnym spojrzeniu bładych oczu*. DąbNoce I 51.

3. Przydawka pochodzenia

Bezprzyimkowy dopełniacz oznaczający pochodzenie występuje w polszczyźnie zawsze z przydawką obligatoryjną, podobnie jak dopełniacz właściwości, np.: *człowiek naszego rodu, ludzie stanu wiejskiego, dziewczyna domu dobrego* itp. W formie genetiwu używane są rzeczowniki nazywające pochodzenie, takie jak: *ród, naród, dom, rodzina, stan*, itd. Ten typ dopełniacza występuje w języku polskim w szerokim zakresie do końca XVIII w.; współcześnie zachowuje się szczątkowo. Oto przykłady:

XIV-XV w.: *Kaazdi czlowyek k thoregolye stadla bądqcz [...] yma myecz swego przyprawczą* KodŚwięt 252, *gdysz ginnego pokolenya ludze poymuyś sobye zazony* BZ 74 a, w. 2;
XVI w.: *chczę cie czciś [...] Jako to człowieka stadła wysokiego* SądPar 488, *Fiedora Borsuj, wielkich domowoba, [...] często się skradali* KochDz I 104, *aby podłego stanu ludzie od kraywd [...] byli bezpieczni* BazO pop 77 r; XVII w.: *herb nadano Przodkowi familije j a domu zacnego Kochciokich* RoźOff 9, *Kocharbcy drugiej plebanorum familije j zjawieli się do Krakowskiej ziemi* TrepLib 246, *był człowiek domu dobrego* CoNow 37, *młody pasterz Rosiejskiej krajny stara się o Pałachnę* ZimSiel 54, *Bo miała [...] panien kilkanaście frącymernych, domow zacnych* PasPam 101;
XVIII w.: *są to ludzie, jak mówią, dobrego gniazda. KrasDośw 280, pamiętam, że tego rodu człowiek* NarKor 244, *harba dla człowieka stanu rycerskiego satuki żołnierskiej nie znać!* KarpDz IV 140.

W XIX i XX w. bezprzyimkowy dopełniacz pochodzenia trafia się rzadko, np.: *Sam znałem był matronę rodu księżęcego Norw-Pis IV 283, dziewczyna dobrego rodu oddaje rękę temu człowiekowi DąbNoce III 92, był to człowiek z nakomitego rodu PutPół III 18.* Powszechnie w konstrukcjach tego typu używane jest wyrażenie przyimkowe *z + D*, np.: *ogłądano ją i podziwiano jako [...] osobę z wielkiego świata DąbNoce I 20, mieli obecnie prawnodusznię z rodu Ptolemeuszów Krawcz 130.*

Na zanik przydawki pochodzenia wpłynęła ekspansja wyrażenia przyimkowego *z + D*, które od czasów najdawniejszych występowało obocznie z formą syntetyczną. Z dwu synonimicznych konstrukcji zwyciężyła przyimkowa jako wyrazistsza, gdyż oprócz rzeczownika oznaczającego pochodzenie (*ród, dom, naród*), zawierała przyimek *z*, którego funkcją prymarną jest wyrażanie relacji "skąd". Proces wypierania przydawki dopełniaczowej rozpoczął się od zarania polszczyzny, a dopiero w XIX w. można mówić o zwycięstwie konstrukcji przyimkowej.

Oto przykłady analitycznej przydawki pochodzenia: *abil snym vyelyki zastóp z gego rodu BZ 173 c, w. 19-20, A była anna prorokiny, [...] z pokolenya A ser. ZesZam 295, [Joseph] był s pokolenya a z narodu Dawidowego Rej-Post 17 v., był ieden pobożny człowiek z domu Albizeskow Skarżyw 431, Miał matkę z domu Podkańska ZałKor 151, Zhanbił Greczynkę z starożytnego, z ucziwego domu ... KrasIryd 101, była księżną z dobrego rodu Krasz-Król 183.*

4. Przydawka materii

Przydawka ta oznacza materiał, z którego coś zostało zrobione. W formie genetiwu występują rzeczowniki nazywające materiał, takie jak: *sukno, adamaszek, kamień, marmur* itp., np. *kamień krajowego marmuru, suknia adamaszku białego.* Ze względu na małą liczbę przykładów występowania tej przydawki w języku polskim nasuwa się podejrzenie, że może to być kalka z łaciny. Tak traktują tę konstrukcję autorzy *Słownika polszczyzny XVI wieku*¹¹.

¹¹ Por. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1, Warszawa-Kraków 1966, s.v. *adamaszek*.

W języku polskim do końca XVIII w. zdarzają się bezprzyimkowe użycia tej przydawki. Oto przykłady:

XV w.: *szuby [...] drogiej czarnej sukna* KurZap 2415, *osterzeoh sukien dobrego sukna* KurZap 2415, *szubki sukna czerwonego* KurZap 2556, *sukniej luńskiej szarego sukna* KurZap 2575, *sukniej szarej luńskiego sukna* KurZap 2578; XVI w.: *Hazuka Adamasku dzikiego, starem wzorem, sobolmi podszyta. Giermak Adamasku czerwonego starym wzorem* WyprKr 80 v. (2 r), 99, SP XVI w. s.v. *adamaszek, Bieretak Axamitu białego* WyprKr 28, *Podgardło, Axamitu Carmezinu czerwonego* WyprKr 67, SP XVI w. s.v. *aksamit, Szata Altambasu złotogłowa szczerwonim axamitem* WyprKr 59 v., *Hazuka Altambasu złotogłowa szczerwonem Axamitem* WyprKr 83 v., SP XVI w. s.v. *altambas*; XVIII w.: *Góra samego kamienia wapiennego stoi* StaszDzien 321, *Na pośredku wynosi się potężny kamień krajowego marmoru* StaszDzien 323, *stała na boku chińskiego laku szafa* KrasPodst 19.

Przydawkę materii zastępują dwie formy przyimkowe: *od + D, z + D*. Wyrażenie przyimkowe *od + D* spotykane jest w staropolszczyźnie; w XVI w. zostaje wyparte przez wyrażenie przyimkowe *z + D*. Przykłady: *Wstawil ies na głowó iego coronó od kamena drogego* Pfl 20, 3, *nawykla [...] plotna od welny yodwabym szycs* Rozm 17, *Daly szyq yemv dany ode z rebra nadobne* Rozm 77, SStp s.v. *od*.

Wyrażenie przyimkowe *z + D* występuje w funkcji przydawki materii od czasów najdawniejszych po współczesność. Oto przykłady: *prziszli od domow z e bora* Pfl 44, 10, *była odziana szatami z adamasku* Fortun 162, *Mieli miecze z żelaza* PasPam 102, *Z naszymi łojów i potażów Niemcy nam mydło sprzedają* [...] Torz 194, SL s.v. *z*, *Chaty w tej okolicy miały dachy z estomy* PutPół II 128.

5. Przydawka ilościowa

Przydawka ta wyraża część całości w połączeniu z niektórymi urzeczownikowymi zaimkami i liczebnikami. Dziś używana jest już tylko przyimkowo, np.: *jeden z nas, który z nich, ilu z was*. Przykłady: *Który z was to zrobił?* BrObyw 116, *wielu z nich poległo w walce* PutPół I 81.

W języku polskim bezprzyimkowa przydawka ilościowa spotykana jest sporadycznie do XVI w. włącznie. Oto przykłady: *wele g i c h wstaie przeciw mne* Pfl 3,1, *naam są przigodzi nyekthorą tychtho z eem nawyedyzyc*, KodŚwiąt 252, *Vstawyamy, ysz gdi ktori naszich s l a c h - c z i c z o w dżewką swoyą zamąsz da* KodŚwiąt 283, *iż onej niezliczonej w i e l k o ś c i*, która z Egiptu wyszła była, jedno dwa to jest Josue a Kaleb zostali byli¹².

II. PRZYDAWKA CELOWNIKOWA

W polszczyźnie przydawka celownikowa używana jest w szerokim zakresie do XVIII w. włącznie, zarówno po rzeczownikach właściwych (*kołęda p a n n o m*, *pokój l u d z i o m*), jak i w rzeczownikach odczasownikowych i odprzymiotnikowych (*pomaganie b r a t u*, *wierność i d e o m*). Znaczenie jej jest zbliżone do znaczenia celownika pożytku i szkody, a więc określa ona właściwość, która przejawia się ze względu na kogoś, na czyjąś korzyść lub szkodę. Oto przykłady syntetycznej przydawki celownikowej:

XIV-XV w.: *Probycze geszto napokoy sŃ yerszalem yopwytoszcz m y - l v y Ń c z y m czebe.* Pfl 121, 6, *Pokoy wyelky m y l u y Ń c z y m zakon twoy* Ppuł 118, 165, *Jesus [...] rzekł: zlutowanie mam tej t ł u - s z c z y* Rozm 359, *Ń pyeczqozoy oczczowskey d z y e c z o o m.* KodŚwiąt 251, *Wielka bandse chwala d o m u twemu* MođWac 15; XVI w.: *Strawa f l i s o m na każdą sztukę ma być* GostGos 72, *Bo to jest uszytka s m ę t k o m mem nagroda -* AnErot 18, *A wyniar d r w o m tak ma być* GostGos 69, *Obora pierwszy fundament gospodarstwa z i e m i a n i - n o w i.* GostGos 19, *Rada P o l a k o m.* RejZwierc II 377, *I to jest cel jego s p r a w o m* SzarzPoez 34; XVII w.: *Lekarstwa wściekajcemu się p s u* Ostror 56, *Kołęda p a n n o m* FraszMiesz 181, *Widzisz, iakie iest tawarzystwo A n i j o ł o m* Skarżyw 233, *Myśli ma, coś s e r c u pociecha jedyna* Morszt 181, *Stąd przypowieść P o l a - k o m* PotMor III 23, *Taka jest desuper całemu n a r o d o w i kon - stytucya.* PasPam 240; XVIII w.: *Nie poczaytaj mi zatem W K M o ś c za leni - we r o z k a z o m swoim postuszeństwo* NarKor 94, *Przestroga m ł o - d e m u.* KrasSat 38, *Rząd i porządek własne ludzkiemu r o z u m o w i*

¹² Przykład został zaczerpnięty z pracy J. B y s t r o n i a, *O użyciu genetivu w języku polskim*, "Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU", 1893, t. XXII, s. 16.

dzielo KonPis I 159, Ta, która wzniosła naród, ta s y n o m przykła- dem KrasSat 155.

Na przełomie XVIII i XIX w. wychodzą z użycia przydawki celownikowe po rzeczownikach właściwych typu *kolęda p a n n o m, le- karstwa p s u*. W wieku XIX i XX spotykamy już niemal wyłącznie przydawki z rzeczownikami odczasownikowymi i odprzymiotnikowymi, tzw. przydawki dopełniające. Przykłady:

XIX w.: *Tyś na nowo ś w i a t u rozradowaniem ZalPoez I 71, Skąd- że tej k o r o n i e Cudowna władza? SłowDz VII 16, Miłość z a b ó j- c o m. KrasIryd 65, Wierność s p r a w i e powstania! RodzPoż 263;*
XX w.: *Postuszeństwo o j c o u było dla niej teraz rzeczą istotną Reym- Ferm II 384, to wszystko ułatwiało Amieszce przyglądanie się o b e c- n y m DąbNoce V 182, Akompaniowanie d z i e w c z y n i e sprawiało mu dużą przyjemność. KoźZam 192.*

Znaczne ograniczenie użycia przydawek celownikowych jest spo- wodowane 2 procesami: zastępstwem celownika przez dopełniacz o- raz ekspansją wyrażenia przyimkowego *dla + D*.

Proces zastępstwa przydawki celownikowej przez dopełniacz jest powszechny w języku polskim. Oto przykłady: *ymó gich sgladził ies naweky y naweky w e k o m Pfl 9, 5 (dziś: na wieki w i e k ó w), da- wamy zupełne g r z e c h o m odpuszczenie ModKon 143 (dziś: odpu- szczenie g r z e c h ó w), Cnota [...] silnym jest nieprzyjacielem dia- b ł u RejZwierc II 8 (dziś: nieprzyjacielem d i a b ł a).*

Drugim procesem ograniczającym użycie przydawek celownikowych po rzeczownikach właściwych oraz rzeczownikach odczasownikowych i odprzymiotnikowych jest ekspansja wyrażenia przyimkowego *dla + D*. Już w XVI w. spotyka się sporadycznie formę *dla + D* w tej funk- cji, np. *Niech będzie dla w a s miłosierdzie, a dla m n i e sprawiedliwość RejZwierc I 34, lecz dopiero w XVIII w. forma ana- lityczna uzyskuje znaczne rozpowszechnienie. Przykłady: Czyż moż- na wymyślić cięższą zniewagę dla R z e c z y p o s p o l i t e j? Kon- Pis I 96, Będzie stąd zaszczyt dla J W P D [o b r o] d z i e j a NarKor 7, Mogą też być przykładem dla n a s zacne narody. Ludzie 404, Widziałem wszystkie entuzjazmy Włochów dla a k t o r ó w Stasz- Dzien 101.*

Współcześnie wyrażenie przyimkowe *dla + D* wkracza w szerokim zakresie do tradycyjnych związków z dopełniającymi przydawkami celownikowymi, np.: *służba komu || dla k o g o, współczucie komu || dla k o g o, pomoc komu || dla k o g o, życliwość*

komu || *dla kogo*, *zagrożenie komu* || *dla kogo*, *obrzydzenie komu* || *dla kogo*, *pobłażanie komu* || *dla kogo*, *wierność komu* || *dla kogo*. Przykłady: *głosiliśmy wierność i deom Piłsudskiego* KoźZam 223, *manifestował swą wierność dla sprawy senatu* Krawcz 183, *życzliwość ludziom - to było naszym hasłem* PutPół I 78, *życzliwość dla otoczenia* była jego cechą szczególną Rymk 132; *Dalsza pomoc państwa rodzinom zastępowym* TrybL 1982, nr 222, s. 4, *Zasądali oni dalszego zwiększenia pomocy dla sierot* TrybL 1982, nr 103, s. 2.

Jak z powyższego wynika, obecnie w funkcji przydawki po rzeczownikach właściwych używany jest jedynie dopełniacz. Jest on przypadkiem występującym w tej funkcji w szerokim zakresie, np.: *dom ojca*, *gałąź drzewa*, *czasy okupacji*, *brzeg morza*. Można zatem powiedzieć, że wobec zaniku przydawki celownikowej dokonała się specjalizacja dopełniacza w tej pozycji syntaktycznej.

Mimo znacznego zwięźlenia zakresu występowania liczba przydawek kazualnych jest we współczesnym języku duża. Powszechnie używane są dopełniaczowe przydawki partytywne typu *szklanka mleka*, *dzbanek wina* oraz przydawki posiadacza typu *dom ojca*, *włosy dziewczyny*, które nie są wypierane przez formy przyimkowe. W szerokim zakresie używane są również przydawki dopełniające wyrażone dopełniaczem typu *pisanie listu*, *czytanie książki*, mimo że w wielu wypadkach bywają zastępowane przez struktury analityczne.

Oprócz przydawek dopełniaczowych występują we współczesnym języku polskim także przydawki wyrażone celownikiem i narzędnikiem, dziedziczące rekcję podstawy czasownikowej lub przymiotnikowej typu: *pomaganie bratu*, *postuszeństwo ojcu*, *kierowanie łódką*, *dyrygowanie orkiestrą*.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I OBJAŚNIENIA SKRÓTÓW

- Andrz - J. Andrzejewski, *Popiół i diament*, Warszawa 1962.
 AnErot - Anonima-Protestanta XVI wieku, *Erotyki, Fraszki, Obrazki, Epigramaty*, Kraków 1903.
 Baz0 pop - A. F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, przekład C. Bazylika z r. 1577, Warszawa 1953.

- BierEzop - B i e r n a t z L u b l i n a, *Ezop*, Kraków 1910.
- BrObyw - K. B r a n d y s, *Obywatele*, Warszawa 1955.
- BroszPr - *Trzy broszury prawne z r. 1607 i 1612*, Kraków 1893.
- BZ - *Biblia królowej Zofii (szaroszpatacka)*, Wrocław 1965-1971.
- CiekPot - P. C i e k l i Ń s k i, *Potrójny z Plauta*, Kraków 1891.
- CoNow - *Co nowego. Zbiór anegdot polskich z roku 1650*, Kraków 1903.
- DąbNoce - M. D ą b r o w s k a, *Noce i dni*, t. I-V, Warszawa 1963.
- Facec - *Facecye polskie z roku 1624*, Kraków 1903.
- Fortun - *Fortunat*, Kraków 1920.
- FraszMiesz - *Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowiżrzalskie*, Kraków 1948.
- FredTrzy - A. F r e d r o, *Trzy po trzy. Pamiętniki z epoki napoleońskiej*, Warszawa 1917.
- Gordon - B. G o r d o n, *Ulica Bliska*, Katowice 1960.
- GostGos - A. G o s t o m s k i, *Gospodarstwo*, Wrocław 1951.
- HistMił - *Historia o Euryalu i Lukrecyi*, Kraków 1896.
- HistRzym - *Historie rzymskie*, Kraków 1894.
- KarpDz - *Dzieła Franciszka Karpińskiego wierszem i prozą*, t. I, IV, Warszawa 1806.
- KochDz - J. K o c h a n o w s k i, *Dzieła polskie*, t. I, II, Warszawa 1967.
- KochP0r1 - *Orland szalony*, przekładania Piotra Kochanowskiego, t. I, II, Kraków 1905.
- KodStrad - *Kodeks Stradomskiego*, "Archiwum Komisji Prawniczej" 1895, t. III, s. 335-476.
- KodŚwięt - *Kodeks Świetosławów*, "Archiwum Komisji Prawniczej" 1895, t. III, s. 221-334.
- KonPis - S. K o n a r s k i, *Pisma wybrane*, t. I, Warszawa 1955.
- KożZam - K. K o ż n i e w s k i, *Zamknięte koła*, Warszawa 1965.
- KrasDośw - I. K r a s i c k i, *Mikołaja Doświadczynskiego przypadki*, Kraków 1922.
- Krasiryd - Z. K r a s i Ń s k i, *Irydion*, Wrocław 1967.
- KrasMysz - I. K r a s i c k i, *Myszeidos pieśni X*, Warszawa 1954.
- KrasPodst - I. K r a s i c k i, *Pan podstoli*, Kraków 1927.
- KrasSat - I. K r a s i c k i, *Satyry i listy*, Wrocław 1958.
- KraszKról - J. I. K r a s z e w s k i, *Król chłopów*, Warszawa 1956.
- Krawcz - A. K r a w c z u k, *Kleopatra*, Wrocław 1972.
- KurZap - W. K u r a s z k i e w i c z, A. W o l f f, *Zapiski i roty polskie XV-XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950.

- LubRozm - S. H. L u b o m i r s k i, *Rozmowy Artaxessa y Ewandra*, Warszawa 1694.
- Ludzie - *Ludzie Oświecenia o języku i stylu*, t. I, Warszawa 1958.
- ModKon - *Modlitewnik siostry Konstancyi z roku 1527*, SKJ AU 1884, t. III, s. 73-185.
- ModWac - *Modlitwy Wacława*, Kraków 1887.
- Morszt - J. A. M o r s z t y n, *Wybór poezji*, Warszawa 1963.
- NarKor - *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762-1796*, Wrocław 1959.
- NorwPis - C. K. N o r w i d, *Pisma*, t. IV, Warszawa 1937.
- OrzeszMarta - E. O r z e s z k o w a, *Marta*, Warszawa 1967.
- Ostror - J. O s t r o r ó g, *Myślistwo z ogary Jana hrabie z Ostroroga, wojewody poznańskiego, [w:] O myślistwie, koniach i psach łowczych książek pięcioro z lat 1584-1690*, Kraków 1914, s. 35-98.
- PasPam - J. Ch. P a s e k, *Pamiętniki*, Kraków 1929.
- PaukWiāt - E. P a u k s z t a, *Wiatrołomy*, Warszawa 1962.
- PaxKom - A. P a x i l l u s, *Komedyja o Lizydzie*, Wrocław 1968.
- PetPis - S. P e t r y c y, *Pisma wybrane*, t. I, Warszawa 1956.
- Pfl - *psałterz floriański łacińsko-polsko-niemiecki*, Lwów 1939.
- PotMor - W. P o t o c k i, *Moralia*, t. III, Kraków 1918.
- Ppuł - *Psałterz puławski*, Warszawa 1916.
- PrusFar - B. P r u s, *Faraon*, t. I, II, Warszawa 1956.
- PutPół - J. P u t r a m e n t, *Pół wieku*, t. I-III, Warszawa 1961.
- RejPost - M. R e j, *Postylla*, cz. II (wydanie fototypiczne), Wrocław 1965.
- RejZwierc - M. R e j, *Zwierciadło abo kstałt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawam, jako we zwierciadle przypatrzeć*, t. I, II, Kraków 1914.
- ReymFerm - W. S. R e y m o n t, *Fermenty*, t. I, II, Kraków 1965.
- RodzPoż - M. R o d z i e w i c z ó w n a, *Pożary i zgliszcza*, Warszawa 1958.
- Rozm - *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*, wyd. A. Brückner, Kraków 1907.
- RozmPol - *Rozmowa Polaka z Litwinem*, Kraków 1890.
- RożOff - W. R o ź d z i e ņ s k i, *Officina ferraria abo huta i warstat z kuźniami szlachetnego dzieła żelaznego*, Wrocław 1962.
- Rymk - W. R y m k i e w i c z, *Wtajemniczenie*, Łódź 1974.
- SądPar - *Sąd Parysa Krolowica trojańskiego*, "Prace Filologiczne" 1899, t. V, s. 455.

- Skarżyw - P. S k a r g a, *Żywoty świętych starego i nowego zakonu na każdy dzień przez cały rok*, cz. 1, Kraków 1615.
- SKnap - G r e g o r i i C n a p i i [...] *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1643.
- SL - S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, wyd. 2, Lwów 1854-1860.
- SłowDz - J. S ł o w a c k i, *Dzieła*, wyd. 3, t. VII, XIII, Wrocław 1959.
- SłupZab - J. S ł u p s k i, *Zabawy orackie*, Kraków 1891.
- SP XVI w. - *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1, Wrocław 1966.
- SPP - *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1973.
- SStp - *Słownik staropolski*, t. I-VII, Wrocław 1953-1978.
- StaszDzien - *Dziennik podróży S t a n i s ł a w a S t a s z i c a*, Kraków 1931.
- SzarzPoez - M. S. S z a r z y ń s k i, *Poezje*, Kraków 1913.
- Tańska - K. T a ń s k a, *Dziennik Franciszki Krasieńskiej*, Kraków 1929.
- TremList - S. T r e m b e c k i, *Listy*, t. 1, II, Wrocław 1954.
- Treplib - W. N. T r e p k a, *Liber generatinis plebanorum (liber chamorum)*, Wrocław 1963.
- Trotz - M. A. T r o t z, *Nowy Dykcyonarz to iest mownik polsko-niemiecko-francuski, z przydatkiem przysłów potocznych*, Lipsk 1764.
- TrybL - *Dziennik "Trybuna Ludu"* 1982.
- TrzecPis - A. T r z e c i e s k i, *Pisma polskie*, Wrocław 1961.
- ZabSar - F. Z a b ł o c k i, *Sarmatyzm*, Warszawa 1950.
- ZalPoez - J. B. Z a l e s k i, *poezje*, t. 1, III, Lwów-Warszawa 1877.
- ZałKor - *Korespondencja J ó z e f a A n d r z e j a Z a ł u s k i e g o 1724-1736*, Wrocław 1967.
- ZesZam - *Zespół ewangelijny Biblioteki ord. Zamoyskich*, "Prace Filologiczne" 1928, t. XIII, s. 273.
- ZImSiel - B. Z i m o r o w i c z, *Sielanki*, Kraków 1916.
- żerSyz - S. Ż e r o m s k i, *Syzyfowe prace*, Warszawa 1962.
- żerUroda - S. Ż e r o m s k i, *Uroda życia*, Warszawa 1948.

Maria Lesz-Duk

ON THE DISAPPEARANCE OF FACTITIVE ATTRIBUTES IN POLISH

The aim of this paper has been to describe the replacement of factitive attributes by prepositional phrases or by other case forms in the history of the Polish language.

The paper starts with the discussion of replacement of genitival attributes by prepositional phrases. Some attributes have become entirely obsolete: material attributes of the type *kamień krajowego marmuru* (now: *kamień z krajowego marmuru*), numeral attributes of the type *jeden was* (now: *jeden z was*) and attributes referring to descent as in *człowiek rodu dobrego* (now: *człowiek z dobrego rodu*). Also attributes referring to properties like *człowiek nosa długiego* (now: *człowiek o długim nosie* or *z długim nosem*) as well as object attributes of the type *podejrzenie pochlebstwa* (now: *podejrzenie o pochlebstwo*) have been restricted in use.

The following part of the paper deals with replacement of dative attributes with prepositional phrases *dla + D* of the type *kolęda pannom* (now: *kolęda dla panien*) and of the dative case of the type *na wieki wiekom* (now: *na wieki wieków*), a replacement with a genitive in the last example.